

ENDOJEN BÖLGESEL KALKINMAYA FARKLI BİR BAKIŞ

Murat ÇETİN*

ÖZET

1970'lere kadar exojen kalkınma yaklaşımı, bölgesel kalkınmada hakim model konumundaydı. Bu anlayış çerçevesinde kalkınmanın, "kalkınma kutupları" olgusunda olduğu gibi, gelişmiş bölgelerden az gelişmiş yada geri kalmış bölgelere doğru yayılma göstereceği kabul görmüştür. 1970'li yılların sonlarına doğru bu tür modeller, bölgelerin sürdürülebilir kalkınmasını desteklemediği için terk edilmeye başlanmış, büyük ölçüde yerel kaynaklara dayalı, yerel aktör ve dinamikler tarafından gerçekleştirilen ve sürdürülen bir kalkınma anlayışı olarak tanımlanabilen endojen kalkınma yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşımın temel dinamikleri arasında yerel üretim sistemleri, şehir sistemleri ve yenilikçi çevre önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada söz konusu dinamikler ayrıntılı ele alındığı gibi, aralarındaki etkileşimler üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Endojen kalkınma, bölgesel dinamikler

GİRİŞ

1960'lı yılların sonlarına kadar uygulanan exojen bölgesel kalkınma modelleri¹, Fordist üretim sistemi ve Keynezyen ekonomi politikalarıyla yakından bağlantılıdır. Yukarıdan aşağıya doğru bölgesel kalkınmayı savunan bu modellerde ilave istihdam yaratmak gibi kısa dönemli faydalar üzerinde durulmuş bu nedenle de dinamik-sürdürülebilir bir büyüme gerçekleştirilememiştir. Temelde işgücünün alansal dağılımına bağlı olarak sürükleyici bir bölgeden çevreye doğru yayılan bir kalkınma modelini yansıtan bu yaklaşım çerçevesinde bölgesel ekonominin endojen sektörlerinin gelişmesi için yeterli destek ve yatırımların gerçekleştirilemediği görülmüştür (Walsh, 2002:1).

1970'lerin ilk yarısında batı ekonomilerinde yaşanan resesyon, hem endüstriyel gelişmeye hem de toplumun hayat standartlarına önemli bir ivme kazandıran Keynezyen ekonomi politikaları ve Fordist sistemin önemini yitirmesine, işsizlik ve geleceğe dönük belirsizliğin artmasına neden olmuştur (Ruccio, 1993:34). Söz konusu dönemde gelir ve işsizlik kriterleri açısından merkez-çevre bölgeler arasındaki kalkınma farkları artmış, çoğu endüstriyel bölge zayıflamış ve yeni bölgeler ortaya çıkmıştır (Maillat and Lecog, 1992:2). Bu gelişmeler, süregelen bölgesel kalkınma vizyonunun sorgulanmasına neden olmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Yozgat İİBF, İktisat Bölümü.

1980'lerin başından itibaren bölgesel kalkınma teorilerinde önemli revizyonlara gidilmiş yani exojen bölgesel kalkınma anlayışı yerini endojen bölgesel kalkınma anlayışına bırakmış, böylece alansal odaklı görüşleri ön plana çıkaracak yeni politika ve stratejiler geliştirilmeye başlanmıştır. Bölgesel kalkınmada yaşanan bu gelişmeler eski endüstriyel bölgelerin ilgisinin azalmasına neden olduğu gibi, Kuzey İtalya, Güneybatı Almanya, Batı Danimarka, Güneybatı Norveç gibi yeni dinamik bölgeleri ortaya çıkarmıştır. Bu bölgelerde uygulanan stratejiler uluslar arası alanda yankı bulmuştur. Bu bölgelerin başarısının altında yatan gerçek, kalkınma sürecinin tamamen bölge içindeki dinamikler ile başlatılmasıdır (Walsh, 2002:1). Bu yaklaşımın ayırd edici diğer özellikleri arasında yenilikleri ve ağ gelişimini, kurumlar arası işbirliğini teşvik etmesi, yerel-bölgesel kaynakların potansiyelinden maksimum düzeyde istifade etmesi yer almaktadır.

1990'ların başından itibaren gelişme sergileyen endojen bölgesel kalkınmanın ikinci jenerasyonu daha çok kalkınma sürecinde fiziksel olmayan faktörler üzerinde yoğunlaşmış, firma, endüstri ve bölgesel bazda kapasitenin geliştirilmesine önem vermiştir. Böylece, yenilikler ve bilgi akışının teşvik edilmesi, yeni finansal kaynakların yaratılması, bölgesel programların oluşumu ve uygulamalarında işbirliğine dayalı yaklaşımların desteklenmesine çalışılmıştır. Bu tür endojen kalkınma anlayışında sosyal, kültürel, ekonomik ve doğal sermaye oluşumunda yerel ve bölgesel çevrenin destekleyici rolü ön plana çıkmıştır. Kalkınma sürecinin sadece kantitatif unsurları değil kalitatif yönü de ele alınmıştır (Walsh, 2002:2). Böylece, bölgedeki işsizliği azaltma, üretim ve istihdamı artırmaya yönelik bir kalkınma stratejisinin; yerel-bölgesel üretim sistemlerinin yapısı, bölgesel yenilik seviyesi, işgücü yetenek düzeyi, firmaların yönetimsel ve teknolojik kapasitesi, kamu ve özel kurumların esnekliği, firma, şehir ve bölgenin yenilik ağlarına entegrasyonu, yerel ve bölgesel dışallıklardan istifade etme ve yerel girişimcilik gibi gelişmeleri dikkate alması gereği ortaya çıkmıştır.

Coffey and Polese, (1985); Aydolat, (1986); Pyke vd., (1990); Maillat (1995; 1996) çalışmalarında kalkınma mekanizmasının endojenleşmesi üzerinde durmuş, farklı yerel-bölgesel dinamikler ile endojen kalkınma arasındaki ilişkiyi irdelenmiştir. Her bir çalışmada yenilikçi çevre, yerel üretim sistemleri, şehir sistemleri vb. bölgesel dinamiklerin endojen kalkınma kapasitesi ayrı ayrı incelenmiş, aralarındaki etkileşimlere kısmen değinilmiştir. Bu çalışmada söz konusu dinamikler, aralarındaki ilişkiler de dikkate alınarak ayrıntılı ele alınmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde endojen bölgesel kalkınma olgusu incelenmekte, bu kalkınma anlayışını niteleyen bazı süreçler üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın diğer bölümlerinde yenilikçi çevre, yerel üretim sistemleri ve şehir sistemlerinin endojen kalkınmayla olan ilişkisi ve kendi aralarındaki etkileşimleri irdelenmektedir.

I. ENDOJEN BÖLGESEL KALKINMA

Endojen bölgesel kalkınma; bölgesel önceliklere, yerel kaynaklar ve yerel faaliyetlerin endojen potansiyellerine önem veren bir kalkınma stratejisidir. Bu kalkınma anlayışı; yerel-bölgesel aktör ve dinamiklerin kalkınma sürecinin başlaması, planlanması, uygulanması ve izlenmesi faaliyetlerine aktif olarak katılımına imkan sağlar (Muehlinghaus vd., 2001:2).

Endojen bölgesel kalkınma birkaç önemli özelliği bünyesinde toplar. Bunlar; kalkınma alternatiflerinin (fırsatlarının) yerel belirleyicileri, kalkınma sürecinin yerel kontrolü, kalkınma faydalarından yerel olarak istifade etme ve söz konusu yörede kalkınmayı sürekli kılan olarak sıralanabilir. Daha açık olarak endojen kalkınma, exojen kalkınmada gözlenen özelliklerin tam tersi bir yapıya sahip kalkınma anlayışı olarak değerlendirilebilir. İlk olarak, endojen kalkınma yerel olarak belirlenir, exojen kalkınma ise dışsal olarak belirlenir ve farklı mekanlara nakledilebilir. İkincisi, endojen yaklaşımda kalkınmanın faydalarının söz konusu yörede tutulması önem arz ederken, exojen kalkınmada bölge dışına sirayeti söz konusudur. Üçüncü olarak, endojen kalkınma yerel değerlere-dinamiklere özel ilgi gösterirken, exojen kalkınma bu değerleri ihmal etmektedir. Son olarak, endojen kalkınma genelde yerel kaynaklara dayalı bir kalkınma yaklaşımı sergiler, yani yerel çevre, işgücü, bilgi ve üretim-tüketim zincirindeki dinamikler üzerine kuruludur (Van Der Plog, 1999:1). Böylece endojen kalkınma, yerel kaynaklara hayat verir ve onları dinamik bir yapıya kavuşturur (Remmers, 1995:5).

Endojen kalkınma çerçevesinde bölge, organize kurum ve kaynaklar yaratır, kendi dinamik yapısını ve bütünlüğünü koruyabilecek bir faaliyet kapasitesine sahiptir. Bölgenin gelişebilmesi için piyasa ve teknoloji çevresindeki gelişmelerle uyum içerisinde olması gerekir (Hansen, 1995:15). Bu çerçevede yenilik süreçleri öne çıkmaktadır. Bu süreçler, bölgedeki dinamiklerin içsel uyumunu kolaylaştırır. Kültürel entegrasyon süreçleriyle bu uyum daha da pekiştirilebilir. Ayrıca, bölgenin kendi sürekliliğini sağlayabilmesi için yeniden yapılandırma süreçleriyle kendisini yenilemesi gerekir (Maillat, 1995:159). Bu süreçler, bölgesel kalkınmanın endojen yapısının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Bunlardan ilki olan yenilik süreçleri, genelde çeşitli mal ve hizmetler, insan kaynakları, kullanım bilgisi, sermaye ve kurallar gibi bir bölgenin yapısal unsurlarıyla ilişkili olup, bunları farklı şekillerde etkiler. Aslında yenilikler, bir ürün ve teknoloji ile ilgili olabileceği gibi, yapısal ve organizasyonel de olabilir. Yenilikler, bölgenin kalkınma dinamiklerinin bir kısmı yada tamamının yeniden planlanmasına, bölgenin teknoloji ve piyasa çevresi ile uyumu ve sürekliliğinin sağlanmasına yardımcı olur. Bu süreçler, yeni teknolojik gelişme ve entegrasyon, yeni ürün ve üretim organizasyonu modellerinin oluşması ve piyasalara adaptasyon ile birlikte kendini gösterir. Yenilik süreçleri, teknoloji, piyasa ve kaynakların yapısına yani çevrenin özelliklerine ve bu unsurların bölge için yeni fırsatlar yaratmasına bağlı olarak yerel-bölgesel bazda farklılık gösterir (Maillat vd., 1994:36). Netice olarak yenilik süreçleri, yenilikleri ve değişimi teşvik ettiğinden

teknolojik gelişmelere ve piyasa çevresindeki talebe cevap verme gibi önemli bir fonksiyona sahiptir.

Kültürel entegrasyon süreçlerinin temel fonksiyonu, bölgenin farklı kesimleri arasındaki uyumu ve ilişkileri geliştirmek, onlara kollektif faaliyet gösterme yeteneği kazandırmaktır. Kültürel entegrasyon süreçleri; ticaret anlaşmaları, ticaret birlikleri ve hakim gruplar gibi sosyal-ekonomik organizasyonlar başta olmak üzere yerel otoriteler, medya, siyasi parti ve işletmeler ile ilişkilidir (Janssens, 1999:276). Yenilik süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olan kültürel entegrasyon süreçleri; sosyal gruplar ve firma içi ilişkilerin yapısına, yeni eğitim kurslarının açılması, araştırma-geliştirme yapılması ve kurumlar arasında uygun bir bölgesel kültürün gelişmesine bağlı olarak endojen kalkınma potansiyelini harekete geçirir. Bu süreçler, yerel kaynakların daha etkin kullanılmasını ve bölgenin organize yapısını korumasını sağlar. Ancak bir bütün olarak bölge gibi yerel kaynaklar da, zamana karşı koyamaz. Yani, bölgenin varlığını sürdürmesi, kendisini yeniden yapılandırmasına ve yenilemesine bağlıdır.

Endojen kalkınma potansiyelinin ortaya çıkmasına yardımcı olan bir diğer süreç yeniden yapılandırma süreçleridir. Üretim, sadece veri bir input setini teknik süreçler yardımıyla belli bir zaman diliminde outputa dönüştürmek değil, aynı zamanda üretim sürecinin başlamasından itibaren fiziki ve beşeri tüm şartların yeniden oluşturulması ve geliştirilmesi anlamına gelir. Bu süreçler yardımıyla sosyal, ekonomik ve çevresel yapıyı korumak ve yenilemek mümkün olabilecektir. Bölgesel kalkınmanın endojen yapısını anlamaya yardımcı olan süreçleri tanımladıktan sonra, endojen bölgesel kalkınmanın temelini oluşturan dinamikleri incelemek faydalı olacaktır.

II. ENDOJEN BÖLGESEL KALKINMANIN DİNAMİKLERİ

Bu kalkınma anlayışına göre bölgesel aktörler, kaynaklar ve kurumlar birbiriyle etkileşim halinde olan bölgesel alt sistemleri oluşturmak için farklı düzeylerde organize olur ve faaliyete geçer. Söz konusu sistemler, bölgesel dinamikler olarak nitelendirilebilir. Bu dinamikleri; yerel üretim sistemleri, şehir sistemleri ve yenilikçi çevre olarak ele almak mümkündür (Becattini, 1990:8; Tödling, 1994:325).

A. YEREL ÜRETİM SİSTEMLERİ

Yerel üretim sistemi; geniş anlamda birbirine yakın, birbiriyle yoğun ve sürekli ilişkiler içinde olan üretim birimlerinden oluşur (Garofoli and Vazquez, 1994:46). Çeşitli üretim birimleri arasındaki bu yoğun ilişkiler, üretim sisteminin fonksiyon ve organizasyonu ile yakından ilintilidir. Bu üretim sistemleri, aynı coğrafyayı paylaşan firmalar arasındaki teknoloji-üretim bağımlılığını da dikkate alır. Bu bağımlılık; bilgi, enformasyon ve tecrübe alış veriş şeklinde olabilir. Bu karşılıklı bağımlılık-ilişkiler, spesifik kaynakların yaratılması ve dışsallıkların oluşmasında önemli avantajlar sağlar (Maillat, 1996:5-6). Başka bir tanımlamaya göre yerel üretim sistemleri, kendi spesifik işbölümü ve teknik uyumuna bağlı

olarak fonksiyon gören birbirine bağımlı üretim birimlerinden oluşan bir üretim seti yada belli bir yerleşim yerinde gruplanmış bir aktivite seti olarak düşünülebilir (Storper, 1991:23).

Benzer üretim sistemleri, işbirliği ve iş bölümünü destekler. Teknik yada ekonomik bir dış tehdit ile karşılaştıklarında sistemin aktörleri bilimsel, teknik, endüstriyel ve satışlarla ilgili her türlü enformasyonu kolektif olarak paylaşır ve geliştirirler. Problemleri birlikte çözer yada olası çözüm yolları üretirler (Coffey and Polese, 1985:88). Üretim sistemi kapalı bir yapı değil, aksine kendi teknoloji ve piyasa çevresiyle sürekli olarak karşılıklı ilişki halindedir. Bütün bunlara ilave olarak, bu sistemlerin çevre (yenilikçi çevre) ile harekete geçirildiğini unutmamak gerekir. Bu bağlamda, çevre önemli bir unsurdur (Gilly, 1990:8).

Yerel üretim sistemleri yukarıdaki gibi genel olarak ele alınabileceği gibi, farklı yaklaşımlar çerçevesinde daha spesifik olarak da değerlendirilebilir. Bunlar; teknoloji merkezleri, endüstriyel bölgeler ve esnek uzmanlaşma yaklaşımları olarak sıralanabilir (Grosjean and Crevoisier, 1998:3).

Teknoloji merkezleri yaklaşımı çerçevesinde üretim sistemi; bilimsel ve teknolojik enformasyonun ön planda olduğu, tamamen üretim odaklı bir sistemdir (Tödling, 1994:327). Yapısal ilişkiler, bölgedeki işletmelerle eğitim-araştırma merkezleri arasında bağlantı sağlar. Bu ilişkilerin yönü, farklı şekillerde olabilir: araştırma merkezleri-işletmeler, işletmeler-araştırma merkezleri, araştırma merkezleri-araştırma merkezleri, işletmeler-işletmeler gibi. Bu yaklaşıma göre teknolojik ve bilimsel bilgi, bölgede yeniliklerin ortaya çıkması, gelişmesi ve yayılmasında önemli bir unsurdur. Yenilikler, üretim sisteminin gelişmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu tür üretim sistemleri, endojen kalkınmayı destekleyen önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Endüstriyel bölgeler yaklaşımına göre üretim sistemi; sosyal, kültürel ve ekonomik olarak coğrafi bir alana yerleşmiş KOBİ'lerden oluşan, oldukça uzmanlaşmış bir yada birkaç üretim sürecinin yer aldığı ve firmalar arası ilişkilerin çok yönlü ağlar ile sağlandığı bir sistem olarak görülür (Carbonara vd., 2002:159). Bu bağlamda üretim sistemi, piyasaya girme ve piyasadaki gelişmelere karşılık verebilme açısından mükemmel bir yeteneğe sahip, ürün merkezli bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle, bu sistemde yakın ilişkiler ön plandadır. Yeniliklerin temelinde bu ilişkiler yatmaktadır. Bu ilişkiler, firmalara kendi ihtiyaçlarını karşılama imkanı sunduğu gibi, esneklik ve uyum kabiliyeti de kazandırmaktadır (Becattini, 1990:38; Garofoli and Vazquez, 1994:24). Sonuç olarak bu yaklaşım bağlamında üretim sistemi; işletme ve kurumlar gibi tüm yerel aktörler arasında fikir birliğini, sıkı ve ileri düzeyde ilişkileri ve bu ilişkileri geliştirme yeteneğini ön plana çıkardığından, işletmelere esneklik ve uyum kabiliyeti kazandırdığından bölgenin endojen kapasitesini de ortaya çıkarmakta ve önemli bir kalkınma unsuru olarak fonksiyon görmektedir.

1970'lerin başlarında Keynezyen politikaların etkinliğini kaybetmesi neticesinde kitlesel üretimin egemen olduğu dayanıklı tüketim malları sektörlerinde piyasaların doyması, piyasaların bölünmesi, artan rekabet ve petrol krizleri gibi ekonomik etkenler nedeniyle belirsizlik ortamının artması, üretimde yaşanan

istikrarsızlıklar ve Fordist sistemin içsel özelliği gereği esnekliğe imkan tanımaması gibi nedenler, bu üretim sisteminin varlığını yitirmesine ve esnek-uzmanlaşmış üretim sistemlerinin gündeme gelmesine yol açmıştır (Hampson vd., 1994:31-32; Duranton, 2002:2). Esnek uzmanlaşma modeli, ilk kez Piore ve Sabel (1984) tarafından geliştirilmiştir. Piore ve Sabel'e göre "bir organizasyon sürekli değişen piyasa şartlarında varlığını sürdürmek istiyorsa, esnek uzmanlaşmanın temel prensiplerine göre üretim sürecini organize etmelidir". Esnek uzmanlaşma modelinde, esnek-çok amaçlı makineler ve yetişmiş-çok fonksiyonlu iş gücü kullanılarak üretim gerçekleştirilmektedir. Bu üretim sistemi, küçük fakat yüksek derecede uzmanlaşmış işletmelerden oluşur. Burada işletmeler, değişen piyasa koşullarına anında cevap verebilmek için dinamik ve esnek bir yapılanma örneği sergilemektedir. İşletmeler arasında güçlü bir işbirliği ve birbirine bağımlılık hakimdir (Piore and Sabel, 1984:17; Gertosio vd., 2000:286). İtalya, İspanya, Japonya ve Miami'de olduğu gibi çoğu ekonomi girişimci ve rekabetçi küçük işletmelerden oluşmaktadır. Bu ülkelerdeki gelişmeler, ekonomik gelişmenin daha etkin rekabet edebilmek için birlikte faaliyet gösteren, küçük-esnek uzmanlaşmış firmaların gelişmesine bağlı olduğunu ortaya koymuştur (Ettlinger, 1991:401; Fujita and Hill,1995:8).

Esnek üretim sistemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu sistemlere en uygun işletme modeli olan KOBİ'lerin önemi ortaya çıkmıştır. Bu işletmeler; bölgesel düzeyde ekonomik faaliyetlerin dağılımını sağlayarak istihdam ve gelir sağlamak suretiyle büyük şehir merkezlerine göçü engellemekte, zamansal gelişme süreci içerisinde bölgenin imkanları ve uygulanan ekonomik politikalara bağlı olarak bölgede canlı, yaşama ve büyüme potansiyeli yüksek yeni işletmelerin doğuşuna ortam hazırlamaktadır. Böylece, bölgesel düzeyde endojen kalkınma için bir tür "küvez" ortamı yaratma fonksiyonunu da üstlenmiş olan bu işletmeler, bölgesel kalkınmayı hızlandırmış olacaktırlar.

Netice olarak bu yaklaşımlar çerçevesinde ele alınan üretim sistemleri aşağıdaki özellikleri bünyesinde barındırdığından endojen bölgesel kalkınmanın temelini oluştururlar:

- Esnek üretime imkan tanınması, böylece yeni firma-iş imkanları yaratması,
- Yerel kaynakları harekete geçirmesi ve bu kaynakların potansiyelinden azami ölçüde yararlanmaları,
- İçsel yapısından kaynaklanan yüksek yenilikçi potansiyeli,
- Daha az bürokratik karar verme süreci, teknoloji ve piyasa değişimlerine karşı oldukça yüksek uyum yeteneğinden kaynaklanan yönetim ve üretim esnekliği,
- Daha spesifik piyasa ihtiyaçlarına uyum sağlama,
- Yerel aktörler arasında fikir birliğini, ileri düzeyde ilişkileri ve sinerji oluşumunu ön plana çıkarması.

B. ŞEHİR SİSTEMLERİ

Şehir sistemleri, endojen bölgesel kalkınmanın bir diğer dinamiğini teşkil eder. Bir bölge, genelde farklı ölçeklere sahip, farklı kaynaklar ve dışsal faydalar yaratabilen şehirlerden oluşur (Marshall, 1989:45-46). Şehir alanı, beşeri yeteneklerin uzmanlaştığı ve farklılık arz ettiği, çeşitli ilişki ve mübadelelerin gerçekleştiği bir mekan olarak tanımlanabilir (Henderson, 1987:74). İşletme odaklı hizmet aktivitelerinin şehirlerde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu aktiviteler; piyasa aktiviteleri (dizayn, pazarlama, satış, promosyon, reklam, toptan taşımacılık ve perakende satışlar gibi), teknoloji bazlı aktiviteler (ar-ge, teknoloji izleme ve uzman raporu hazırlama gibi), firmanın yönetimine yardımcı aktiviteler (finans, vergileme, sigorta, yönetim danışmanlığı, kalite kontrol ve teknik hizmetler gibi) den oluşur. İlave olarak ticari fuarlar, teknoloji parkları, araştırma-egitim merkezleri, ticaret merkezleri ve kültürel merkezler gibi karşılıklı ilişkilerin yoğunlaştığı alanlar şehirlerde yerleşmiş olup, buradaki aktiviteler de işletmelerle doğrudan ilintilidir (Marshall, 1989:48).

Yenilik, kültürel entegrasyon ve yeniden yapılandırma süreçlerinin hepsinin şehirlerde ortaya çıktığı elbetteki söylenemez. Ancak, şehirler yenilik kabiliyetlerinin doğması ve gelişmesinde, yeniliklerin gerçekleştirilebilmesi için firmaların ihtiyaç duyduğu kaynak ve şartların (kullanım bilgisi, enformasyon, ortaklar ile ilişkiler gibi) ortaya çıkarılmasında önemli etkiye sahiptir (Keeble, 1993:58; Tödling, 1994:328). Şehirde faaliyet gösteren aktörler, karşılıklı ilişki ve etkileşim mekanları ve çeşitli aktiviteler geliştirirler. Bunlar gelir ve istihdam kaynağı olduğu gibi, bilgi akışı da sağlar (Camagni, 1998:20).

Endojen bölgesel kalkınma olgusunda şehirlerin belirli aktivitelerin doğması ve yerleşmesi için gerekli ve hayati öneme haiz mekanlar olarak görülmesi, dört önemli fonksiyonundan kaynaklanmaktadır. Bunlar (Camagni, 1998:20; Marshall, 1989:49; Fujita vd., 1995:20):

- Bir sosyal yapı olarak şehirler, çeşitli aktörlerden oluşur. Bunlar arasında; bir taraftan işletmeleri diğer taraftan eğitim-öğretim organizasyonları, ticari birlikler ve kuruluşlar ile siyasi-idari otoriteler gibi spesifik olarak faaliyet gösteren şehir aktörlerini saymak mümkündür. Söz konusu aktörler, karşılıklı etkileşim ve görüşme mekanlarının gelişmesinde önemli bir paya sahiptir. Bu aktörler, idari prensip ve kurallar ile birbirleriyle ilişki kurmaktadır. Şehir sistemi, bu prensip ve kuralların kurumsallaşmasını sağlar. Kurumsallaşma, kurallara ve düzenli davranış kalıplarına geçiş olarak görülebilir. Kurumlar, bireysel ve kolektif faaliyet için bilgi ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olduğundan işletmelerin bilgi ve öğrenme süreci için gereklidir.
- Şehirler, aynı zamanda imar alanında bir yoğunlaşma ve sürekliliğin yaşandığı mekanlardır. İmar alanında güvenin sağlanması kurumsallaşmayı sürekli kıldığı gibi, oldukça dağınık olan aktiviteleri de organize bir yapıya dönüştürür. Yapılar ve binalar, şehirlerin geleceğini oluşturduğundan onların büyümesi ve gelişmesini sağlar. Yeni bina ve alanların doğması, yapısal bir temel oluşturarak yeni

organizasyonların kurulmasını sağlar. Bu şekilde ortaya çıkan eğitim-öğretim, araştırma, ticari fuarlar, ticari birlikler ve kamu kurumları vasıtasıyla dışsal ekonomiler oluşur.

- Şehirlerdeki yapılar ve onların fiziksel yerleşimi, bu yerleşim birimlerini tanımlayan çeşitli sembollerin kullanılmasını gerekli kılar. Şehirler, içinde yer alan yapılara ait sembollerle doludur. Kaleden, üniversite ve operaya kadar pek çok yapı, güç, kültür ve bilginin üretildiği ve yayıldığı yerler olup, sosyal açıdan da önemlidir. Sembolik ölçü ve ifadeler, yeni iş ve mesleklerin doğması, bunların sosyal ve kurumsal olarak tanınmasında önemli rol oynamaktadır. Ayrıca, bir şehrin tanınması ve ün kazanmasına yardımcı olurlar.
- Şehirler, çok sayıda endüstriyi özellikle işletme odaklı hizmetlerin gerçekleştiği sektörleri bünyesinde barındırır. Haberleşme, dizayn, moda, pazarlama, reklam, finans aktiviteleri, kültürel, yönetsel ve eğitim aktiviteleri şehirlerde gerçekleştirilir. Teknoloji ve üretim kapasitesi düzeyine bağlı olarak şehirler önemli bir sektörel güç oluştururlar.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, yerel üretim sistemleri ve şehir sistemleri ile aralarındaki ilişkiler endojen bölgesel kalkınmanın temelini oluşturur. Ancak, bölgenin dinamik yapısının sürdürülebilmesi için spesifik aktivite ve alanların yaratılması, yani yenilik kapasitesine sahip olması gerekir. Bu bağlamda “yenilikçi çevre” olgusu üzerinde durmak gerekir.

C. YENİLİKÇİ ÇEVRE

Çevre, yerel üretim sistemlerine hayat veren önemli bir dinamik olup, bölgesel bütünlüğü koruyarak endojen kalkınma dinamiklerini tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir (Becattini, 1990:8; Tödling, 1994:325). Çevre; içinde bir grup aktör, beşeri ve fiziki kaynakların yer aldığı alansal kompleks bir yapı görünümündedir. Çevre, bölge içindeki aktörlerin ilişkileri ve davranışları için gerekli norm, kural ve değerlerin yönlendirdiği bir alansal varlığa benzer (Maillat vd., 1994:27; Pyke vd., 1990:14).

Çevrenin yenilikçi veya korumacı bir özelliğe sahip olması; bölgedeki aktörlerin davranışlarının kendi şahsi çıkarlarını koruma yönünde olup olmaması, kısa dönemli faydaları tercih edip etmemesi, önceliğin kolektif faaliyetlere verilip verilmemesi ve kaynakların uzun dönemli kalkınma projelerine yönlendirilip yönlendirilmemesi gibi çeşitli unsurlara bağlı olarak değişim gösterir. Çevre, dış dünyaya açılma ve yerel üretim sistemleri için gerekli spesifik kaynak ve bilgiyi temin etme yeteneğine kavuştuğunda yenilikçi bir nitelik kazanmaktadır (Çetin, 2004:42). Çevrenin yenilikçi bir yapıya kavuşması; yeni projeler tasarlama, kullanım bilgisinin yenilenmesi ve mobilize olması, teknoloji ve piyasa çevresinde görülen fırsatlarla ilgili olarak kendi spesifik kaynaklarını yaratma yeteneğine sahip olması gibi önemli imkanları beraberinde getirir (Maillat, 1995:160). Aslında yenilikçi çevrenin rolü, yerel üretim sistemlerine yol göstermek için değişim

sürecinde ortaya çıkan tansiyonu bastırmak ve idare etmektir. Bunda başarılı olunamazsa, yerel üretim sistemleri varlığını yitirir.

Yenilikçi çevre², her iki bölgesel dinamiğin uyumunu sağlayan, birbirine bağlı olan bu iki sisteme ilişkin değişimleri güçlendirme yeteneğine sahip bir organizasyon olarak tanımlanabilir (Maillat vd., 1996:2). Yerel üretim sistemlerinin özel bir türü olmamakla birlikte, bu sistemlerin değişmesine ve dönüşümüne yardımcı olan bir yapı olarak değerlendirilebilir (Maillat, 1995:161). Yenilikçi çevre bağlamında işletmeler arasında yerel girişimcilik, yakın ilişkiler, işbirliği ve uzmanlaşmış işgücü piyasalarından doğan pozitif dışsallıklar ön plana çıkmaktadır. Bu unsurlar, KOBİ'lerden oluşan yerel üretim sektörüne ve şehirlere rekabet gücü kazandırmaktadır.

Yenilikçi çevre, her bir yörenin kalkınma dinamikleri üzerinde durur ve bunların temel kaynağına iner. Bunlar; yerel sinerji ve yerel yeniliklerin oluşumunda önemli fonksiyona sahiptir. Bu yaklaşım; belediye, il ve ülke gibi farklı alansal düzeylerde uygulama özelliği gösterir (Camagni, 1995a:332). Yenilikçi çevre, belli bir gelir ve istihdam kaynağı yaratır. GREMI grubu sadece gelir ve verimlilik ile kalkınma ilişkisi üzerinde durmamış, aynı zamanda yenilikçi çevrenin nasıl varlığını sürdürebileceği hususu ile de ilgilenmiştir. Burada yenilik süreçleri, yenilikçi çevrenin temel sürükleyici gücü olarak görülmektedir. Böylece kalkınmanın, çevrenin yenilik kapasitesinin sürekli olarak geliştirilmesiyle sağlanabileceği kabul edilmiştir (Camagni, 1995b:204-205). GREMI grubu belli bir endüstriyel bölgedeki endüstriyel davranışları tanımlar, yeniliklerin bu davranışları yönlendirdiğini kabul eder. Bu durumda yenilikçi çevrenin iki temel unsuru ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

- **Yerel çevre:** Firmalar arasındaki yerel girişimcilik, yakın ilişkiler ve işbirliği ile işgücü piyasasından kaynaklanan dışsallıklar gibi çeşitli faktörler yerel çevrenin rekabet gücünü belirler. Bu çevrede ağırlıklı olarak esnek KOBİ'lerden oluşan esnek üretim sistemleri faaliyettedir (Camagni, 1995a:318).
- **Yenilik süreçleri:** Yenilikler, kolektif ve interaktif bir süreci niteler. Genelde yaratıcı kullanım bilgisi ve spesifik rekabetten doğar (Bramanti and Ratti, 1997:5). Bu süreçler; taklit etme, teknoloji geliştirme ve hızlı reaksiyon gösterme kabiliyetini geliştirerek yerel çevreye dinamik bir yapı kavuşturur (Camagni 1995a:318).

Bu değerlendirmeler ışığında, yenilikçi çevrenin endojen bölgesel kalkınma üzerindeki etkisi aşağıdaki gelişmelere bağlıdır (Camagni, 1995a:318):

- Yerel kaynakları harekete geçirmesi,
- Yerel aktör ve faktörler arasında sinerji oluşturması,
- Dış çevredeki enerji ve kaynaklardan istifade etme ve
- Yenilik sürecinin sürekli olarak işlemesi.

Yenilikçi çevre olgusu, GREMI araştırma grubu tarafından pek çok alanda

test edilmiştir. Milano, Paris, Barcelona ve Tessalonica çevresindeki pek çok şehir alanında etkili şekilde uygulanmış ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Diğer taraftan Üçüncü İtalya, Saint-Etienne, Poitiers ve Tessin gibi geleneksel sektörlerin uzmanlaşma gösterdiği kırsal alanlarda da başarılı sonuçlarla karşılaşılmıştır (Terluin, 2001:86). Bu bölgelerdeki yenilikçi çevrenin aşağıdaki özellikleri sergilediği görülmüştür:

- Bir teknolojide uzmanlaşma,
- Bölge içinde sinerji ve güçlü ilişkiler,
- Yaygın bir taklit ve kolektif öğrenme süreci ve
- Yerel topluma güçlü bir aidiyet hissi.

Yeni teknolojik olgu ve düşünceleri ortaya çıkartan, yönlendiren ve tamamlayan yenilikçi çevredir. Ayrıca, endüstriyel sistemlerin yeniden organize olmaları, özellikle üretim süreçlerinin uzmanlaşma ve yeniden yapılanmasını etkileyen çevre olgusudur. Kısaca çevre, yeni endüstriyel kültürün taşıyıcısı konumundadır. Çevrenin faaliyeti, alansal ve ekonomik düzen içerisinde gerçekleşir. Yeniliklerin büyük bir kısmı çevrede var olan endojen gelişmelerden kaynaklanır. Böylece yenilikçi çevre, bir dereceye kadar üretim sistemine yeni kaynaklar sağlama ve bu sistemlerin dönüşümünü teşvik etme yeteneğine sahiptir.

III. DIŞSALLIKLAR VE BÖLGESEL DİNAMİKLER

Dışsallıklar³; şehir sistemleri, yerel üretim sistemleri ve yenilikçi çevreyle bağlantılı olup, endojen kalkınma potansiyelinin ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Bir bölgenin endojen kalkınması; yakınlık, farklılık ve erişilebilirlik olgularıyla açıklanabilen pozitif dışsallıkların yaratılmasına bağlıdır.

Yakınlık; genelde yapılar, kurumlar ve kişiler arasındaki coğrafi mesafenin minimize edilmesi yani fiziksel yakınlık anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda ticari yada ticari olmayan ilişkilerde bulunma imkanı doğar. Yeni üretim organizasyonu şekillerinin doğması, ortaklar arasındaki ilişkilerin güven duygusuna dayanması, coğrafi yakınlığın önemini arttırmıştır. Fiziksel yakınlık, taşıma maliyetlerini azaltıcı bir etki doğurur. Bu çerçevede şehir alanları, teknolojik bilginin alansal olarak birikiminde belirleyici konumdadır (Consoli and Patrucco, 2003:5). Coğrafi yakınlık kadar sosyal yakınlık ta önemlidir. Sosyal yakınlık; bölgedeki tüm aktörler, bireyler arasındaki sosyal ilişkilerin ileri düzeyde olmasını ifade eder, şehirlerde bir dizi özel ve sosyal faydayı beraberinde getirir. Bu bağlamda sosyal yakınlık ekonomik, teknolojik ve çevresel bilgi birikimi sağlar, bilgi paylaşımını ve akışını kolaylaştırır (Consoli and Patrucco, 2003:7). Farklılık ise, bağımsız ilişkilere girebilen aktörler ile sosyo-ekonomik aktivitelerin çeşitlilik arz etmesi olarak tanımlanabilir. Şehirler; birey, işletme, ticari birlikler, kamu kurumları gibi çeşitli aktörler yada eğitim-araştırma merkezleri, eğlence merkezleri gibi çeşitli yerlerin ve karşılıklı ilişkilerin vuku bulduğu alanlardır. Bu nedenle bu mekanlarda uygun mal ve hizmet, iş ortağı, işgücü ve sermaye bulmak kolaylaşmaktadır. Erişilebilirlik ise iletişim kurma, anlama ve öğrenme yeteneği anlamında kullanılmaktadır. İletişim araçları ve ağlarının yaygınlaşması, toplantı merkezleri ve sosyalleşmenin gelişme göstermesi erişilebilirliği

kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda, şehirlerin diğerlerinden farklı bir imaj oluşturmada erişilebilirlik imkanlarının payı büyüktür.

Kuşkusuz ki, endojen kalkınma bir bölgenin yapılanmasını sağlayan şehir sistemi ve yerel üretim sistemleri arasında bir uyumu ve sıkı ilişkileri gerekli kılar. Bu iki alt sistem hem karşılıklı etkileşim halinde olmalı hem de spesifik kaynaklar ve alanlar yaratabilmelidir. Bu iki sistemin yaratıcılığı ve dinamizmini koruyabilmesi için söz konusu bölgede pozitif dışsallıkların mutlaka oluşması ve gelişmesi gerekir.

SONUÇ

Endojen bölgesel kalkınma; yenilikçi çevre, şehir sistemi ve yerel üretim sistemi arasında karşılıklı, yoğun ve kolektif ilişkilere dayalı bir kalkınma anlayışı olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım çerçevesinde değişen çevre; yenilik, kültürel entegrasyon ve yeniden yapılandırma süreçlerine ilişkin çeşitli aktivitelerin gelişmesini sağlar. Bu nedenle değişen çevreye uyum sağlamak gerekir. Örneğin ekonomik çevredeki gelişmeler, özellikle de tam zamanında üretim-esnek üretim gibi endüstriyel üretim ile ilgili modifikasyonlar, daha esnek ve yenilikçi bir üretim için bölgenin kendi çevresiyle olan ilişkisini hızlandırmasını gerektirmektedir. Teknolojideki hızlı gelişmeler işletmeleri özellikle de KOBİ'leri güç durumda bıraktığından firmalar arası işbirliği, esnek üretim yönetimi ve yenilikler giderek önem kazanmaktadır.

Bu kalkınma yaklaşımı çerçevesinde başarılı bölgeler, endojen olarak yeniden yapılanmasını gerçekleştiren, teknoloji ve piyasa çevresiyle yakın ilişkiler geliştirebilen, güçlü bir iç uyumun sağlandığı ve kendi değer zincirini kolektif olarak koruyabilen bölgelerdir. Bunlara ilaveten, yakınlık, farklılık ve erişilebilirlik olgularına yönelik pozitif dışsallıklar yaratma ve geliştirme yeteneğine sahip olan bölgelerin başarılı olduğu gözlenmektedir. Şehir sistemleri, üretim sistemleri ve yenilikçi çevre dışsal faydalar sağlayarak endojen bölgesel kalkınma potansiyelini harekete geçirir.

Sonuç olarak denilebilir ki; şehir sistemi, yenilikçi çevre ve yerel üretim sisteminin kalkınmanın temel unsurları olarak değerlendirildiği endojen bölgesel kalkınma anlayışında yerel aktörler ve dinamiklerin organize hareket ederek bölgenin kalkınması için gerekli spesifik kaynakları yaratması ve orijinal çözüm yolları geliştirmesi kaçınılmaz gözükmektedir. Ayrıca yerel aktörler, dinamikler ve faktörler arasında bir sinerji oluşturulması, dış çevre ile yakın ilişkiler geliştirilmesi ve yenilik süreçlerinin sürekli olarak işlenmesi gerekir.

NOTLAR

¹ Bu modeller arasında; merkezi alanlar teorisi, neoklasik kalkınma teorisi, büyüme (kalkınma) kutbu teorisi, ihracat odaklı teori ve kutuplaşma teorileri sayılabilir (Bkz: Terluin, 2001:59-64).

- ² Yenilikçi çevre olgusu, 1980'lerin ortalarında GREMI araştırma grubu tarafından geliştirilmiş yenilikçi çevre odaklı bölgesel kalkınma teorisinin temel parçasıdır. GREMI araştırma grubu, alansal kalkınma ve yerel yenilik süreçleri alanlarında teorik ve ampirik araştırmalarda bulunan Avrupa ve Kuzey Amerikalı araştırmacılardan oluşan bir uluslar arası organizasyondur. 1984 yılında Philippe Aydolot tarafından kurulmuş, daha sonra Roberto Camagni başkanlığında çalışmalarını sürdürmüştür. David Keeble, Roberto Capello, Richard Gordon, Denis Maillat, Micheal Quevit ve Roberto Rabellotti bu kurumun üyeleri arasında sayılabilir (Bkz: Camagni, 1995a:330-332).
- ³ 1890 yılında Marshall, firmaların belirli bir mekanda toplanmalarının sebeplerini araştırmış neticede dışsallıklar olgusunu ortaya çıkarmıştır. İşbölümü, girdi, tecrübe ve enformasyon paylaşımı gibi gelişmelerden firmaların elde edeceği faydalar dışsal ekonomiler olarak tanımlanmış ve firmalar için yerleşim tercihlerinde ön plana çıkmıştır. Dışsal ekonomiler; yakınlık, farklılık ve erişilebilirlik kavramlarıyla yakından ilintilidir (Bkz: Raffaele and Stefano, 2000:2-3).

KAYNAKÇA

- AYDALOT, P. (1986), *Innovative Milieu*, European Research Group on Innovative Milieux, Paris.
- BECATTINI, G. (1990), **The Marshalian Industrial District as a Socio-Economic Notion**, Geneva.
- BRAMANTI, A. and R. RATTI (1997), **The Multi-faceted Dimensions of Local Development**, Aldershot: Ashgate, pp.3-44.
- CAMAGNI, R. (1995a), The Concept of Innovative Milieu and its Relevance for Public Policies in European Lagging Regions, Papers of the Regional Science Association, pp.317-340.
- CAMAGNI, R. (1995b), **Global Network and Local Milieu: Towards a Theory of Economic Space**, Aldershot: Avebury, pp.195-214.
- CAMAGNI, R. (1998), The City as a Milieu: Applying the GREMI Approach to Urban Evolution, Paper Presented at the GREMI Conference, June 29-30, Paris.
- CARBONARA, N., I. GIANNOCCARO and P. PONTRANDOLFO (2002), "Supply Chains within Industrial Districts: A Theoretical Framework", **International Journal of Production Economics**, 76, pp.159-176.
- COFFEY, W. and M. POLESE (1985), "Local Development: Conceptual Bases and Policy Implications", **Regional Studies**, 19(2), pp.85-93.
- CONSOLI, D. and P.P. PATRUCCO (2003), The Knowledge Trade-off: Circulation, Growth and the Role of Knowledge-intensive Business Services in Urban Innovation Systems, EAEPE Conference 'The Information Society-Understanding its Institutions Interdisciplinary', November 7-10, Maastricht, the Netherlands.
- ÇETİN, M. (2004), "Bölgesel Kalkınmaya Farklı Bir Bakış: Çevre/Yenilikçi Çevre Yaklaşımı", **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, 18(3-4), ss.35-49.

- DURANTON, G. (2002), "The Economics of Production Systems: Segmentation and Skill-Biased Change", **European Economic Review**, Article in Paper, July, pp.1-30.
- ETTLINGER, N. (1991), "The Roots of Competitive Advantage in California and Japan", **Annals of the Association of American Geographers**, 8(13), pp.391-407.
- FUJITA, M., P. KRUGMAN and T. MORI (1995), "On the Evolution of Hierarchical Urban Systems", **Discussion Papers**, No:419, Institute of Economic Research, Kyoto University, Kyoto, Japonya.
- FUJITA, K. and R.C. HILL (1995), "Global Toyotaism and Local Development", **IJURR**, pp.7-21.
- GAROFOLI, G. and B.A. VAZQUEZ (1994), **Organization of Production and Territory: Local Models of Development**, Pavia.
- GERTOSIO, C., N. MEBARKI and A. DUSSAUCHOY (2000), "Modelling and Simulation of the Control Framework on Flexible Manufacturing Systems", **International Journal of Production Economics**, 64, pp.285-293.
- GILLY, J.P. (1990), "Social Services and Production Technologies in Urban Development", 30 th European Congress of the Regional Science Association, İstanbul.
- GROSJEAN, N. and O. CREVOISIER (1998), "Territorial Production Systems: Towards a Systematic Diagnostic Method", **Working Papers**, No:9802, University of Neuchatel, IRER, Switzerland, pp.1-25.
- HAMPSON, I., P. EWER and M. SMITH (1994), "Post-Fordism and Workplace Change: Towards a Critical Research Agenda", **The Journal of Industrial Relations**, (June), pp.30-38.
- HANSEN, N. (1995), The Region as a Factor of Production: From Marshall's Industrial District to Innovative Regional Milieux, Paper Presented at the Annual Meeting of the WRS, San Diego.
- HENDERSON, J.V. (1987), **Systems of Cities and Inter-City Trade**, Harword Academic Publishers, Switzerland.
- JANSSENS, R. (1999), "A Boolean Approach to the Measurement of Group Processes and Attitudes: The Concept of Integration as an Example", **Mathematical Social Sciences**, 38, pp.275-293.
- KEEBLE, D. (1993), **Small Firm Creation, Innovation and Growth and the Urban-Rural Shift**, London: Routledge, pp.55-78.
- MAILLAT, D., O. CREVOISIER. and B. LECOQ (1994), **Innovation, Networks and Territorial Dynamics**, Springer Verlag, Berlin.
- MAILLAT, D. (1995), "Territorial Dynamic, Innovative Milieu and Ragional Policy", **Entrepreneurship and Regional Development**, 7, pp.157-165.

- MAILLAT, D. and B. LECOQ (1992), "New Technologies and Transformation of Regional Structures in Europe: the Role of the Milieu", **Entrepreneurship and Regional Development**, 4, pp:1-20
- MAILLAT, D., G. LECHOT, B. LECOQ and M. PFISTER (1996), "Comparative Analysis of the Structural Development of Milieux: The Example of the Watch Industry in the Swiss and French Jura Arc", **Working Papers**, No:9607a, University of Neuchatel, IRER, Switzerland, pp:1-16 .
- MAILLAT, D. (1996), "From the Industrial District to the Innovative Milieu: Contribution to an Analysis of Territorialized Productive Organizations", **Working Papers**, No: 9606b, University of Neuchatel, IRER, Switzerland, pp:1-28
- MARSHALL, J. U. (1989), **The Structure of Urban Systems**, University of Toronto Press, Toronto.
- MUEHLINGHAUS, S., S. WAELTY and H. ELSASSER (2001), **Endogenous Development and Local Initiatives in Mountainous Communities in Switzerland**, University of Zürich.
- PIORE, M.J. and C. SABEL (1984), **The Second Industrial Divide**, New York:Basic Books.
- PYKE, F., G. BECATTINI and W. SENGENBERGER (1990), **Industrial Districts and Interfirm Cooperation in Italy**, Geneva: International Institute for Labor Studies.
- RAFFAELE, P. and U. STEFANO (2000), "Externalities, Knowledge Spillovers and The Spatial Distribution of Innovation", **Geo Journal**, 4, pp:1-31.
- REMMERS, G.A. (1995), Hitting A Moving Target: Endogenous Development in Marginal European Areas, Gatekeeper Series No:63, International Institute for Environment and Development, pp:1-18.
- RUCCIO, D. F. (1993), "Fordism on a World Scale: International Dimensions of Regulation", **Review of Political Economics**, 21, pp:33-53.
- STORPER, M., (1991), Technology Districts and International Trade: the Limits to Globalisation in an Age of Flexible Production, Los Angeles, Lewis Centre for Regional Policy Studies.
- TERLUIN, I.J. (2001), **Rural Region in the EU: Exploring Differences in Economic Development**, Nowember, Groningen.
- TODLING, F. (1994), "Regional Networks of High-Technology Firms: The Case of the Greater Boston Region", **Technovation**, 14 (5), pp:323-343.
- VAN DER PLOEG, J.D. (1999), **Endogenous Development: Practices and Perspectives in Europe**, Compass Newsletter, (February), Netherlands.
- WALSH, J. (2002), **Regional Development**, National University of Ireland, Maynoot, Ireland.

